

УДК 316.34

МЕТОДИКИ ТА РЕЗУЛЬТАТИ БАГАТОВИМІРНОГО АНАЛІЗУ СОЦІАЛЬНОЇ НЕРІВНОСТІ

Н. В. Коваліско

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська 1, Львів, 79000, Україна,
kovalisko@mail.lviv.ua*

Релевантне уявлення про складно стратифіковане сучасне суспільство можна отримати тільки під час застосування у соціологічних дослідженнях складних теоретичних концепцій та комплексних методик класифікації індивідів у більш-менш однорідні страти. У статті йдеться про різні підходи та результати фіксації соціальних структур і порядків нерівностей, які реконструюють і репрезентують складні й суперечливі процеси їхнього суспільного виробництва і зміни.

Ключові слова: багатовимірний аналіз, соціальна структура, соціальна нерівність, стратифікаційний порядок.

Щодо вивчення гетерогенності сучасних суспільств за ознакою кількості критеріїв нерівності, згідно з Д. Граскі [1], існує принаймні дві групи підходів, що використовуються в емпіричних дослідженнях стратифікації. Першу групу складають так звані редуccionістські стратегії, другу – синтезуючі. Редуccionістські дослідницькі стратегії виходять із тези, що не зважаючи на різноманіття критеріїв стратифікації (видів ресурсів) у кожному окремому суспільстві, лише один із цих критеріїв є основним у поясненні соціальної неоднорідності. Тим самим визнається наявність домінантного стратифікаційного порядку, який і визначає "геометрію" соціальної структури.

Представники синтезуючих стратегій наголошують на тому, що обов'язково треба враховувати широкий перелік критеріїв (ресурсів) стратифікації.

Інакше кажучи, саме конфігурація різноманітних і автономних у певних межах видів ресурсів задає позицію ("місце") соціальних агентів у суспільстві. При цьому, природно, одні ресурси здатні виступати джерелом доступу до інших статусно важливих ресурсів. У такому разі маємо справу з багатовимірними (багатокритеріальними) стратегіями аналізу.

Загальновідомо, що теоретичні принципи та засади багатовимірного стратифікаційного підходу викладені в працях його основоположників – М. Вебера та П. Сорокіна. Обидва поділяють упевненість у релевантності уявлення про відносну незалежність основних вимірників (шкал) соціальної стратифікації, що припускає також принципову можливість невідповідності (неконсистентності) позицій індивіда (чи групи) на різних шкалах, які вимірюють конкретні нерівності. Ці дві ідеї, незважаючи на існуючі відмінності в ідентифікації конкретних стратифікаційних порядків та їхньої кількості,

об'єднують погляди названих класиків. Вони ж, найпевніше, ініціювали подальші теоретико-методологічні пошуки в цьому контексті.

Традиційно в дослідженнях соціальної нерівності використовують, зокрема, шкали престижу професій. Ще в середині минулого століття Е.М. Едвардс запропонував "об'єктивну" соціоекономічну модель класифікації професій, яка ґрунтувалася на статистичних даних перепису населення. Шкала Едвардса показувала типові відмінності в рівнях освіти і доходу різних категорій працівників, фіксувала функціональну і статусну визначеність кожної категорії зайнятих. Пізніше на її основі були розроблені складні індекси рівнів освіти і доходу представників різних професій, які активно використовувалися в переписах населення США, Канади, Великої Британії та інших країн з кінця 40-х років. Р. Ходж з колегами запропонували вимірювати професійні нерівності через рейтинги соціального становища і престижу конкретних професій. Високий рівень стабільності і надійності даних рейтингів давав змогу використовувати їх для вимірювання соціальних дистанцій між класами професій. Разом з тим швидко з'ясувалося, що отримувані в дослідженнях класифікації є внутрішньо неоднорідними (неконсистентними), а лінійні моделі – не досить адекватним інструментом вивчення та опису соціальних ієрархій. Тому доволі активно стали застосовуватися багатовимірні лог-лінійні моделі стратифікації [2, с. 157–158].

Не випадковим є те, що у середині ХХ століття в США розробляється й емпірично апробується концепція статусної неконсистентності як одне з "відгалужень" теорії соціальної стратифікації. За точку відліку небезпідставно приймається стаття Г. Ленські, опублікована 1954 року [3], яка фактично започаткувала цей новий напрям у дослідженнях соціальної стратифікації. У ній автор, приймаючи багатовимірність стратифікації за вихідний принцип, запропонував розглядати чотири стратифікаційні порядки, пов'язані з системою цінностей американського суспільства: *величина доходу, професія, освіта й етнічна приналежність*.

Вибір саме цих чотирьох ієрархій був зумовлений теоретичною значущістю і доступністю даних. Дохід та освіта мають чіткі кількісні показники. Проте для вимірювання престижу професій та етносів довелося конструювати порядкові шкали. Під час ранжування професій Г. Ленські спочатку спробував використовувати класифікацію Едвардса, проте від неї довелося відмовитися через, на його думку, неточності у вимірюваннях окремих статусів. Наприклад, позиція топ-менеджера в бізнесі була значно вищою, ніж позиції багатьох фахівців (professional men). Тим часом як престиж найдрібніших власників (яких Едвардс відносив до одного класу з топ-менеджерами) був на рівні престижу кваліфікованого робітника.

Найкращу емпіричну базу для конструювання рангової шкали професій, на думку Ленські, давало дослідження їхнього престижу, проведене Національним центром вивчення громадської думки (NORC) [12]. На підставі отриманих у цьому дослідженні оцінок він виділив п'ять рівнів престижу професій і спробував їх екстраполювати на ті професії, які в цьому дослідженні не розглядали. Екстраполяції довелося піддати трохи більше 50% професій глав сімей, що потрапили до вибірки жителів Детройта, де він проводив емпіричний етап свого дослідження.

Для конструювання шкали престижності етносів даних за національною вибіркою не було, тому використовувалися оцінки різних етнічних груп жителями Детройта. Для

цього протягом 1951/1952 навчального року була сформована вибірка зі 195 студентів округу Детройт, які відвідували вступний курс соціології в Університеті Мічигану. Студентам запропонували проранжувати всі основні етнічні групи Детройта у той спосіб, як, на їхню думку, це робить місцева спільнота, а не вони самі. Як і очікувалося, іммігранти з Південної і Східної Європи оцінювалися нижче, ніж з Північно-Західної Європи, але вище, ніж представники “кольорових” груп. Окрім того, за статусними характеристиками глав сімей визначалося становище інших її членів у всіх чотирьох ієрархіях. При цьому Ленські спирався на дві обставини. По-перше, теоретичні й емпіричні джерела того часу вказували на те, що сім'я, зазвичай, має той самий статус, що й глава сім'ї. По-друге, іншими дослідженнями емпірично встановлено, що дружини та інші залежні родичі визначають свій та сімейний статус відповідно до статусу глави сім'ї.

Міра кристалізації (міра узгодженості) загального статусу індивіда визначалася відніманням від ста величини, рівної кореню квадратному з суми квадратів відхилень рангу індивіда за кожною із шкал від середнього арифметичного рангів індивіда по сукупності аналізованих вимірів соціального статусу. Що вищим є отримане значення, то більша узгодженість статусів індивіда і вищий ступінь статусної кристалізації. Розрахований індекс фіксував міру відхилення набору статусних характеристик індивіда від консистентної ситуації, за якої всі ранги приймають однакові значення. У цьому разі дослідник має справу власне з консистентними та неконсистентними статусними ситуаціями. Що більш узгодженим, або кристалізованим, був статус індивіда, то більше бал кристалізації статусу наближався до 100; менша узгодженість зумовлювала тенденцію наближення відповідного значення до нуля.

Важливими тут є два моменти. По-перше, багатовимірний аналіз також “редукує” – до простішої структури, у випадку Г. Ленські – до двох структурних агрегатів, якщо використати термін П. Сорокіна з його “Системи соціології”. І це стає правилом такого аналізу – детальний, всебічний розгляд складного об'єкта фактично обертається редукцією множинності вимірів у загальніші структурні утворення. По-друге, віднесення індивіда до певного агрегованого стану (статусної ситуації, страти, класу) як результату багатовимірного аналізу може бути самодостатньою метою. У цьому разі й шукають відповідь на запитання про те, з яких класів, страт, груп складається суспільство. Проте не менш часто багатовимірний аналіз виконує суто інструментальну функцію, адже конкретне становище індивіда в ієрархічно організованому суспільстві виступає пояснювальним принципом: індивід (об'єднання індивідів) діє чи думає відповідно саме тому, що займає це конкретне положення.

Так Г. Ленські, скажімо, порівнюючи політичні погляди і поведінку людей з узгодженими та неузгодженими характеристиками, виявив таке: індивіди з низьким ступенем статусної кристалізації більшою мірою схильні підтримувати на виборах кандидатів Демократичної партії, що була на той час в опозиції. Вони частіше висловлювалися на користь державних програм страхування, за контроль над цінами і загалом за розширення впливу держави. Це дало підставу для досить загального висновку, що суспільство, в якому наявна висока частка осіб з низькою статусною кристалізацією, є нестабільним саме тому, що розмита, неконсолідована статусна ситуація схиляє людей критично ставитися до існуючого соціального порядку й підтримувати будь-які його зміни [4].

П. Блау і О. Данкен у другій половині 60-х років розробили ідею інтегрального соціоекономічного індексу професійного статусу (SEI шкали). При побудові цього індексу рейтинг престижу розраховувався на основі даних статистики перепису населення про відсотковий розподіл працюючих чоловіків за рівнем освіти і доходу. В основу складання списку професій покладено критерії доступності і поширеності конкретних професій у суспільстві. На підставі цих даних розраховувалася множинна регресія відсоткового розподілу “дуже високого” і “високого” рейтингів престижу за освітою і доходом. Коефіцієнт множинної кореляції професій як одиниць спостереження на рівні 0,91 свідчив про те, що використання лише двох показників – рівня освіти і доходу – є цілком достатнім для вимірювання рейтингу професій і характеристики соціального становища представників відповідних професій.

Авторами побудовано двозначну рангову шкалу від 0 до 96, на якій розміщено 446 назв професійних спеціалізацій (наприклад, інженери-хіміки отримали ранг у шкалі престижу 90–96, авіаційні і промислові інженери – 85–89, а інженери-електрики – 80–84; професори і викладачі вузів – ранг 80–84, тим часом як вчителі – лише 70–74). З них 176 назв були підгрупами класу промислових робітників. Головним досягненням роботи стало відкриття того, що розподіл професій за престижем значною мірою збігається з відповідним розподілом рівнів доходу, освіти, витрат на споживання, представників різних професійних груп.

Праця Блау і Данкена “Американська професійна структура” [5] надихнула багатьох соціологів на конструювання методик вимірювання престижу і статусу, а також на проведення на цій основі порівняльних досліджень. Д.Трейман створив міжнародну шкалу престижу професій у громадській думці. В той самий час Д. Фезерман і Р. Хаузер [6] висловили сумніви щодо використання престижу як міри професійного статусу при вивченні соціальної мобільності, оскільки вимірювання престижу призводить до підвищення ступеня спадкоємності професійного статусу.

Г. Гензбум, Д. Трейман, П. ДеГрааф вважали багатокритеріальні підходи оптимальними дослідницькими інструментами. Використовуючи ієрархічний підхід до професійної стратифікації, вони перебудували шкалу соціоекономічних індексів (SEI) П. Блау та О. Данкена шляхом усунення впливу чинника престижу професій, тобто суто “суб’єктивного”. Нова шкала передбачала такі стратифікаційні порядки: статус зайнятості, рівень освіти, особистий (або сімейний) дохід. Контрольними змінними були стать, вік, громадянський стан тощо. Ця дослідницька модель оптимально відображала та пояснювала зв’язок між рівнем освіти та доходом. Розроблена нова міжнародна шкала соціоекономічних індексів (ISEI) була апробована на великому емпіричному масиві (31 комплексі даних, що охоплювали 16 країн у різні роки з 1968 до 1982) і довела свою надійність [7, с. 9–18].

Багатовимірний підхід, крім того, застосовується і в межах класового аналізу суспільства. У книжці “Робітник у чорному пальто” [8] Дж. Локвуд пропонує теорію “класової позиції”, засновану на синтезі деяких ідей К. Маркса і М. Вебера з переважанням веберівської методології. Така позиція конституюється трьома компонентами:

- *чинником ринкової ситуації* – економічна позиція, що визначається джерелами і розмірами доходу, мірою стійкості і безпеки роботи, можливістю висхідної професійної мобільності;

- *чинником трудової ситуації* – комплекс соціальних відносин, в які індивід залучається через власну позицію в розподілі праці;
- *чинником статусної ситуації* – позиція індивіда в ієрархії престижу в суспільстві.

Д. Локвуд, як і більшість сучасних дослідників, переконаний, що “позиція” обумовлює “диспозиції”, тобто комбінація даних компонентів стає основою для формування класової свідомості [2, с. 70–71]. У цьому ж напрямі працював У.Рансімен, який пропонував виділяти класи на основі трьох критеріїв (фактично трьох стратифікаційних порядків): *можливості контролю* (розпорядження економічними ресурсами), *розмір власності* (юридичне володіння ресурсами), *ринкові позиції* (володіння необхідними вміннями та кваліфікацією) [9, с. 247–248].

Проте операціонального оформлення усі ці міркування набувають, починаючи з початку 70-х років. У подальшому викладі спиратимемося на відповідні змістовні спостереження за цим процесом, здійснені у монографії О.Куценко [2], на порівняльний аналіз класових схем Е. Райта, Р. Еріксона, Дж. Голдторпа та Л. Портокареро (так звана ЕGP-схема), на спроби Г. Еспін-Андерсена врахувати в класовій схемі ситуацію постфордистського сектору в економіці, та на аплікацію цих напрацювань, здійснену О. Симончук у дослідженні українського суспільства [10].

Найпоследовнішим і найавторитетнішим прихильником класового підходу за межами Європи є американський дослідник Е. Райт. Ще із середини 70-х років минулого століття він послідовно намагається довести релевантність цього підходу до аналізу стратифікації сучасних суспільств, а також пояснити “нові явища”, передусім зростання середнього класу, через визнання необхідності багатокритеріального вимірювання. Для цього ним побудовано карту класових локалізацій шляхом додавання до фундаментального поділу відносин капіталістичного привласнення, позицій всередині владної ієрархії та ієрархії, пов’язаної з володінням дефіцитними вміннями і знаннями. Е. Райт дотримується позиції, що “експлуатація” – це ключовий концепт для розуміння природи інтересів, що відтворюється в класових відносинах. Аналізуючи причини експлуатації, він доходить висновку про роль чотирьох типів ресурсів, нерівність у володінні і контролі над якими детермінує різні типи експлуатації: *ресурси трудових сил* (феодална експлуатація), *ресурси капіталу* (капіталістична експлуатація), *організаційні ресурси* (державна експлуатація), *ресурси вмінь і кваліфікації* (соціалістична експлуатація). Відповідно використовуються чотири основні осі для виділення класів: *володіння засобами виробництва, кількість робітників* (підлеглих), *володіння дефіцитними вміннями* (кваліфікацією), *відношення до володіння владою* [2, с.168–177]. Отже, Е. Райт побудував свою класову схему навколо ресурсів контролю й експлуатації (власності, ресурсів організації і спеціальних знань/умінь). Такі очевидні відмінності в ресурсах здатні формувати дві альтернативні системи експлуатації: одна заснована на “капіталі”, інша – на “кваліфікації”, що припускає й існування суперечливих класових позицій. При цьому проблемами, які потребують розв’язання в рамках марксистського класового аналізу, є проблеми ідентифікації середнього класу та “андеркласу” [11].

У Європі теоретико-методологічне обґрунтування ефективності багатовимірного підходу до конструювання класових позицій знаходимо в працях Дж. Голдторпа та його колег. Економіка, а точніше складні комплекси нерівномірного розподілу матеріальних

винагород і життєвих шансів, які в кінцевому підсумку визначають принципову соціально-економічну нерівність позицій, що їх займають індивіди, зумовлюють форму і зміст процесів класоутворення. Такі комплекси Д. Локвуд, Дж. Голдторп, Р. Еріксон називають ринковою і трудовою ситуаціями. “Ринкова ситуація” являє собою економічну позицію, яку майже вичерпно характеризують показники джерел і розмір доходу, стабільність службового становища, робочого місця і можливості висхідної професійної мобільності. “Трудова ситуація” відображає комплекс соціальних відносин, до яких людина залучається на роботі через свою позицію в розподілі праці. Трудова ситуація детермінується як ступенем автономності, самоконтролю на робочому місці, так і ступенем кваліфікації.

Класова структура для Дж. Голдторпа (як і для усіх інших варіантів класового аналізу) – це насамперед агрегована структура зайнятості, в якій передусім виділяються три базисні класові позиції:

- працедавці – ті, хто купує працю інших і таким чином набуває деякої влади і контролю над ними;
- самозайняті працівники, які не купують працю інших і не продають свою працю іншим;
- службовці – ті, хто продає свою працю працедавцям і таким чином підпорядковується їхній владі і контролю над собою.

Перша та третя позиції внутрішньо неоднорідні. Працедавці, а певніше менеджери, яким вони делегують права управління, володіють/розпоряджаються більшою чи меншою за розміром власністю, управлінці контролюють працю більшої чи меншої кількості людей. Ті, хто продає свою робочу силу, вступають із працедавцями або у “службові відносини”, в яких узгоджуються умови просування в організації, участі в доходах тощо і так формується службовий клас, або укладають трудовий договір, більш характерний для “робітничого класу”. Результатом досить складної класифікації занять на підставі загальноприйнятого класифікатора ISCO-88 та статусів зазвичай є 11 класів (класових позицій), що можуть бути зведені у 7 класів або навіть редуковані до чотирьох (конкретний їхній опис та операціоналізовані визначення містяться у вищезгаданих працях О. Куценко та О. Симончук).

Щодо класових схем Е. Райта та Дж. Голдторпа треба повторити зазначену вище у першому розділі принципову тезу, на яку не часто звертають увагу в спеціальній літературі. Окремі виміри класів – наявність тієї чи іншої кількості підлеглих, володіння чи не володіння власністю, кваліфікація, що визначається кількістю років освіти та досвідом – це явні стратифікаційні порядки. Проте підсумкову класову схему жоден з цих соціологів не вважає стратифікаційним порядком, тобто безперервною “драбиною”, що виставлена вертикально. Отримана унаслідок досить чітких та строгих методичних процедур класова схема унаочнює диференційовану картину різнорідних “місць” у структурі зайнятості і сама по собі ще не є аналізом нерівності (про це повідомляє нам лише “модель експлуатації” у версії Е. Райта), а радше – необхідною методичною передумовою такого аналізу. Інакше кажучи, треба ще емпірично з’ясувати й описати, де саме, в якому відношенні мають місце класові нерівності. Так, Дж. Голдторп з колегами на національному та широкому порівняльному матеріалі намагається з’ясувати,

наскільки нерівномірно розподіляються шанси здійснити мобільність чи отримати вищу освіту серед вихідців із різних класів. Згідно з Е. Райтом класова позиція формує відповідні інтереси, а також зумовлює доступність тих чи інших дефіцитних ресурсів, за які конкурують представники різних класів. Проте, як саме формує і як саме зумовлює – це підлягає окремому емпіричному вивченню.

Отже, найпоширеніші класові схеми у сучасних дослідженнях не є самі по собі стратифікаційними порядками. Класова констеляція (таким є парадокс), що сама виступає наслідком комбінації кількох стратифікаційних вимірів, не може бути зарахована до стратифікаційних порядків і не може бути прочитана: класи репрезентують різноманітність, а не вертикальну упорядкованість. До того ж, як свідчать дані О. Симончук [10, с.94–95], класова структура різних країн хоча й відрізняється частками тих чи інших класів у структурі, проте не принципово. Принаймні фіксованими відмінностями не можна пояснити, скажімо, відмінності в рівні та якості життя в Україні та, наприклад, у Великій Британії. Ця обставина знову повертає дослідника до принципової проблеми про релевантні сфери застосування пояснювальних можливостей класової структури.

Отже, дослідження Г. Ленські, П. Блау та О. Данкена, Е. Райта, Дж. Голдторпа, Г. Гензбума, Д. Треймана сприяли інституціоналізації багатовимірних та лог–лінійних моделей вивчення стратифікаційних порядків. За їхніми результатами розроблено міжнародні системи класових категорій та ієрархії престижу професій, які утвердили багатокритеріальні стандарти вимірювання в соціології.

1. *Grusky D.* The Contours of Social Stratification / D. Grusky // Общество в переходный период: социальные проблемы в фокусе социологии – Режим доступа до журналу: [//www.sociology.kharkov.ua/rus/focus.php](http://www.sociology.kharkov.ua/rus/focus.php).
2. *Куценко О.Д.* Общество неравных. Классовый анализ неравенств в современном обществе: Попытки западной социологии / О.Д. Куценко – Х. : Изд. центр Харьков. нац. ун-та им. В.Н. Каразина, 2000. – 316 с.
3. *Ленски Г.* Статусная кристаллизация: невертикальное измерение социального статуса / Г. Ленски // Социологический журнал. – 2003.– №4. – Режим доступа до журн.: [//http://knowledge.isras.ru/sj/sj4-03len.html](http://knowledge.isras.ru/sj/sj4-03len.html).
4. *Lenski G.* Status Crystallization: A Non-Vertical Dimension of Social Status / G. Lenski // American Sociological Review. – 1954. – Vol. 19. – P. 405–413.
5. *Blau P. M.* The American Occupational Structure / P. M. Blau, O. D. Duncan. – New York : Wiley, 1967.
6. *Hauser R.M., Featherman D.L.* The Process of Stratification. Trends and Analysis. N.Y., 1977.
7. Standard International Socio-Economic Index of Occupation Status / [H.B. Ganzeboom, P. M. De Graaf, D. J. Treiman, J. Leeuw] // Social Science Research. – 1992. – №21. – P. 1–56.
8. *Lockwood D.* The Blackcoated Worker / D. Lockwood – London: Allen and Unwin, 1989.
9. *Радаев В.* Экономическая социология. Курс лекций: учеб. пособ. / В. Радаев. – М. : Аспект-Пресс, 1997. – 368 с.
10. *Симончук Е.* Классовые структуры в сравнительной перспективе / Е. Симончук // Украинское общество в европейском пространстве; под ред. Е. Головахи, С. Макеева.

- К. : Ін-т соціології НАН України ; Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна, 2007. – С. 33–105.
11. *Wright R.O. Marxism after Communism / R. O. Wright. – Social Theory & Sociology. The classics and beyond. – Ed. by Stephen P. Turner. Cambridge, Massachusetts, Blackwell Publishers Ltd, 1996. – P. 121–145.*
12. *Jobs and occupation: A popular evaluation // Opinion News. – 1947. –Vol. 3. – No. 1.*

МЕТОДИКИ И РЕЗУЛЬТАТЫ МНОГОМЕРНОГО АНАЛИЗА СОЦИАЛЬНОГО НЕРАВЕНСТВА

Н. В. Ковалиско

*Львовский национальный университет имени Ивана Франка,
ул. Университетская 1, Львов, 79000, Украина,
kovalisko@mail.lviv.ua*

Релевантные представления о сложнострафифицированом современном обществе можно получить лишь в результате использования новейших теоретических концепций и комплексных методик класификации индивидов в более-менее однородные страты. В статье рассмотрены современные подходы и результаты фиксации социальных структур и порядков социальных неравенств, которые реконструируют и репрезентируют сложные и противоречивые процессы их общественного производства и изменений.

Ключевые слова: многомерный анализ, социальная структура, социальное неравенство, стратификационный порядок.

METHODS AND RESULTS OF MULTIDIMENSIONAL ANALYSIS OF SOCIAL INEQUALITY

N. V. Kovalisko

*Ivan Franko University of L'viv,
Universytetska str., 1, Lviv, 79000, Ukraine
kovalisko@mail.lviv.ua*

Relevant conception concerning intricately stratificated modern society can be gained only through application in sociological researches of complicated theoretical conceptions and complex methods of individual classification into more or less similar strata. The article analyses different approaches and results of fixation of social structures and orders of inequalities which reconstruct and represent complex and contradictory processes of their social production and changes.

Key words: multidimensional analysis, social structure, social inequality, stratification order.

*Стаття надіслана до редакції 02.05.2010
Прийнята до року 26.06.2010*